

L'evolució del món ibèric a la Catalunya Central. L'*skyphos* del Museu Comarcal de Manresa

Carla Vilar, Jordi Santamaria,
Meritxell Lladó i José Andrés Martín

Aquest article està orientat a presentar un objecte arqueològic procedent del Museu Comarcal de Manresa (MCM). Es tracta d'un fragment ceràmic trobat al jaciment ibèric del Puig Cardener que conté una inscripció en alfabet ibèric, una de les inscripcions ibèriques sobre suport més antic coneguda fins al moment. A partir d'aquesta peça parlarem del context històric que l'envolta: la formació i consolidació de la cultura i societat ibèrica en general i, en concret, a la Catalunya central.

Paraules clau:

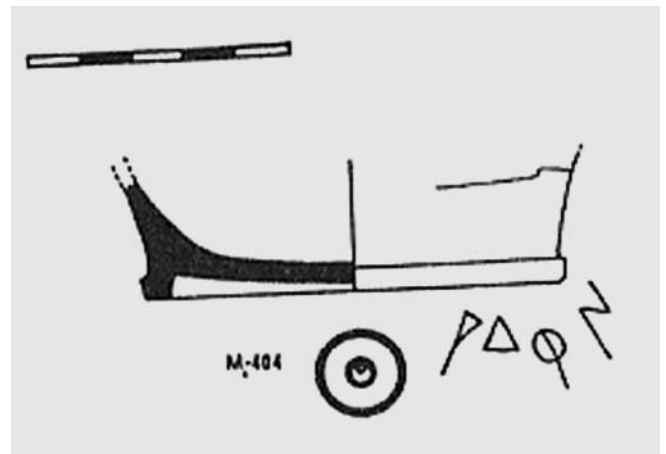
Skyphos, Puig Cardener, ceràmica àtica, comerç de la sal, escriptura ibèrica, Lacetània.

Es tracta d'un fragment pertanyent a un *skyphos* àtic, amb un diàmetre de la base de 80 mm; l'argila és de color rosat fosc, fina, depurada i dura. Les dimensions de l'objecte són de 2,5 cm d'ample per 7,5 cm d'alçada. El vernís presenta un color negre-blavós, sobretot a la part interna; el fons extern, en canvi, no està vernissat i presenta pintats dos cercles concèntrics de color negre. Cal destacar que sobre la paret del fons extern hi ha gravada part d'una inscripció post-cocció en alfabet ibèric que es transcriu com *a.tu.r.n.*

Sobre la tipologia del vas ceràmic, es creu, pel que queda de la paret i l'amplada de la base, que es tractaria d'un *skyphos* de parets rectilínies.

Pel que fa a la seva cronologia, estudis comparatius duts a terme per Miquel Cura i Enric Sanmartí¹, basats en un exemplar trobat al Puig de Benicarló (datat entre el 440 i el 425 aC aproximadament, per comparació amb un altre trobat a l'àgora d'Atenes) porten a la conclusió que la nostra peça podria datar del mateix moment.

És per aquest motiu que el grafit sobre la base d'aquest *skyphos* àtic esdevé, junt amb el grafit sobre el *kylix* àtic

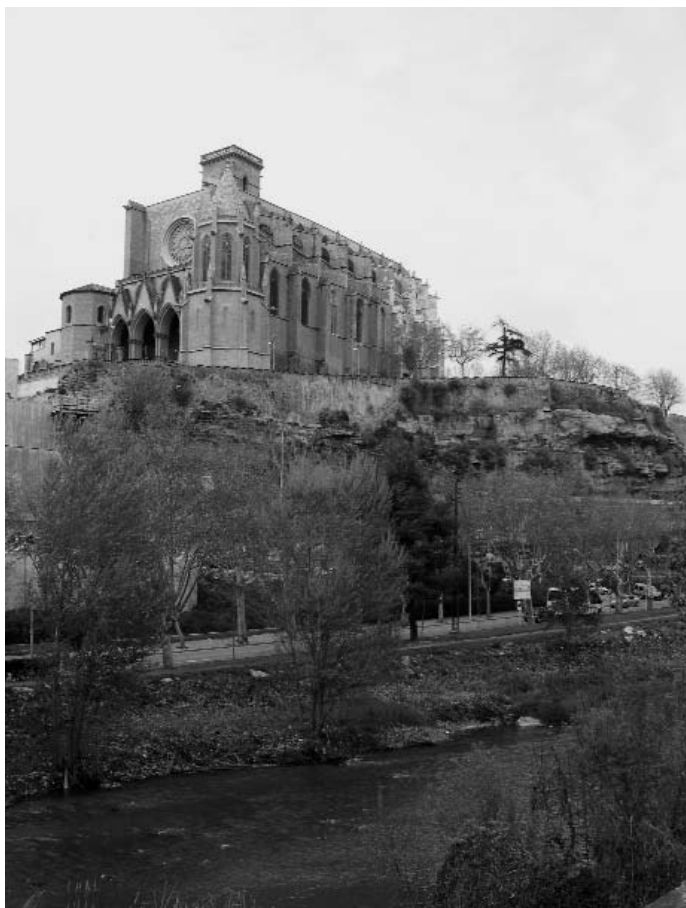
Dibuix de la secció del vas ceràmic dit *skyphos* procedent del Puig Cardener de Manresa.

d'Ullastret², ambdós possiblement datats en el segle V aC, un dels dos documents ibèrics més antics de la Península³. Nosaltres al llarg d'aquest treball anirem descobrint altres aspectes que la fan rellevant.

El fragment va ser trobat al Puig Cardener durant els moviments de terra duts a terme l'any 1915 amb motiu de la construcció de l'escalinata, la façana de ponent d'estil neogòtic i el baptisteri de la Basílica de la Seu de Manresa. Les excavacions van ser dutes a terme per mossèn Josep Guitart, i van posar al descobert una necròpoli romana baix imperial i tota una sèrie de lots de ceràmica ibèrica i d'importació, que provenia de l'estrat de farciment que cobria les tombes. Aquests treballs també van dur al descobert en una àrea de 120 metres quadrats algunes restes de paviments i conduccions d'aigua d'èpoques posteriors en un tall estratigràfic de 8 metres d'alçada.

Skyphos amb el grafit "a.tu.r.n" ressaltat.

Vista del turó del Puig Cardener direcció S-N.

ria, resultat de l'acumulació de terra per anivellar el paviment⁴. Les excavacions arqueològiques no es van reprendre fins al 1986 en el marc de la recerca del poblament d'època antiga a les valls dels rius Llobregat i Cardener, motivades pel potencial arqueològic del puig, com bé van evidenciar les intervencions de 1915. A partir de llavors les excavacions que s'han anat reiterant fins actualitat han ajudat a corroborar l'ocupació del puig des d'època ibèrica, ja que la majoria han proporcionat evidències d'aquesta època tot i que minses.

El material recuperat per mossèn Guitart no va ser estudiat rigorosament fins que Miquel Cura i Enric Sanmartí van realitzar el seu treball⁵, on s'estableix per primera vegada el tipus i la cronologia de cada una de les peces descontextualitzades. Seguidament es van anar publicant diferents estudis, el darrer dels quals és el treball d'Eduard Sánchez de 1987⁶. El conjunt de ceràmiques d'importació està format per 11 peces d'origen àtic entre el VI i el IV aC. La peça més antiga es tracta d'un *lekytos* de tipus *Black Deianeira*⁷ entre altres tipologies més modernes com *stemless*, *skyphos*, llànties, bols, cràteres i *kylix* de figures roges. Del segle III aC. en forma part un grup de ceràmiques dels "Tallers occidentals": Pàtera del taller de les "petites estampilles", un plat de peix, dos bols del taller de les "tres palmetes radials" entre altres. Tanca el conjunt un grup reduït de Campanianes A, B i imitacions.

Aquestes importacions van adquirir gran importància en el procés de jerarquització de les societats ibèriques, basades en una economia de béns de prestigi.

S'entén com a economia de béns de prestigi aquella en què el "*poder s'associa amb el control sobre l'obtenció i distribució de determinats béns, sovint d'origen exterior, als quals s'atribueix un status elevat*"⁸ mitjançant la manipulació ideològica que en fan les elits, i que són utilitzats en les relacions socials. Alhora, el seu manteniment és un mecanisme per a justificar i perpetuar, per part de les elits, les desigualtats.

Titus Livi va escriure sobre aquest tema i ens diu, que estaven organitzats en tribus i comandats per reietons o cabdills tribals. (T.L. 21, 12,7). A més a més, afegeix que Cató l'any 195 aC convoca els "senadors" de les ciutats ibèriques situades al nord de l'Ebre (T.L. 34, 17).

Al llarg de l'evolució de les societats ibèriques hi van haver diferents productes que jugaren aquest rol, el vi, la ceràmica, etc. Les classes altes acaparaven l'excedent agrícola i l'utilitzaven com a moneda de canvi per aconseguir els productes d'importació. El vi, importat inicialment per fenicis i grecs, va esdevenir un bé de prestigi entre els ibers. Beguda alcohòlica a l'abast de pocs, les elits l'utilitzaven per

Vista ampliada del grafit.

a crear relacions de dependència de la resta de població envers ells, en rituals entre tribus o dins el mateix grup per tal de captar adeptes.

A poc a poc s'inicià la producció local d'aquesta beguda i es generalitzà el seu consum.

Això va provocar que les elits busquessin un altre producte que les diferenciés de la resta. Aquest element va ser la importació de ceràmiques gregues i, posteriorment, romanes, utilitzades per a consumir el vi i plats exòtics i que, segurament, va contribuir a l'aculturació de la població indígena. Aquests materials d'importació, tot i que escassos, haurien tingut un caràcter diacrític, s'haurien utilitzat per remarcar la naturalesa neta diferenciada de l'aristocràcia ibèrica⁹. En aquest sentit, els enclavaments comercials haurien estat sotmesos al control de les elits de cara a tenir el monopoli d'aquests béns de prestigi i de la seva obtenció¹⁰.

Tanmateix, l'aparició de l'escriptura es relaciona justament amb aquest tipus de comerç coincidint les zones de més concentració epigràfi-

ca ibèrica amb els principals focus econòmics d'aquests pobles, com ara la vall del Llobregat-Cardener¹¹, d'on prové aquest fragment d'*skiphos*.

L'escriptura ibèrica és un dels pocs trets comuns que ajuda a delimitar l'àrea ibèrica. La més important de les llengües preromanes no indoeuropees de l'antiga Hispania s'estengué de nord a sud des del riu Erau (a Occitània) fins a l'Andalusia oriental, i cap a l'interior seguint el vessant de l'Ebre fins al seu curs mitjà. Es tracta d'un sistema semi sil·làbic, és a dir, que atribueix un signe alfabètic a fonemes, però que reserva signes sil·làbics per a les consonants oclusives. Tot i que no està traduït, es pot transcriure al nostre signari i pronunciar-ne el seu so. Hi ha, però, una sèrie de paraules d'ús molt freqüent que s'intueix el seu significat, com per exemple *ilti r*, que acompanya sempre noms de lloc i que sembla que podria significar "ciutat", *sali r* sempre relacionat amb contextos econòmics, probablement voldria dir "diners" o "argent", o també *eban* que sembla marcar filiació i s'aproparia al terme de "fill", de fet l'an-

troponímia és un dels camps de recerca més desenvolupats. El sistema de noms de persona en ibèric es compon d'un nombre ampli però definit d'elements simples, normalment bisíl·labs, que s'uneixen en una paraula composta funcionant com a primer o segon element. Per exemple, *iko r* pot formar *iko rbele s* i també *tikirsi-ko r*. El gruix d'informació ens ve dels autors grecs i romans que ens deixaren topònims i antropònims en llengua iber, per la numismàtica i per la pròpia epigrafia ibèrica: inscripcions sobre plom de caràcter comercial o sacre; les esteles funeràries i els mosaics, les inscripcions sobre pedra i, les conservades sobre materials ceràmics o d'ús domèstic¹², que són les que s'han conservat en major nombre i perduren més en el temps.

Sembla que s'hauria pogut originar als voltants del s. V aC partint d'un altre signari, el fenici, i s'estendrà fins al s. I dC, però no serà fins al segle III aC, amb el contacte amb els romans, que es produirà el seu ús generalitzat. Hi ha diferents hipòtesis sobre aquesta, la més acceptada seria que es tractà d'una llengua vehicular¹³.

Les úniques evidències materials per remuntar els inicis de l'escriptura ibèrica a moments tant antics són dues peces àtiques, una és la que tractem en aquest article i l'altra, va ser trobada, com assenyalàvem, a Ullastret¹⁴. El moment en el qual situem l'*skyphos* seria una època molt primerenca, d'aprenentatge de l'escriptura, en el qual s'escrivien sobretot noms propis. De fet, la inscripció (*a.tu.r.n*) podria ser un fragment de marca de propietat, una pràctica constatada àmpliament en altres cultures mediterrànies contemporànies, com l'etrusca i la grega. Com ja hem dit, aquests objectes eren de gran importància i segurament per això el propietari hi gravava el seu nom.

Pel que fa al Puig Cardener, es troba enlairat 250 metres sobre el nivell del mar al marge esquerre del riu Cardener en un punt central del Pla de Bages. Com a poblat de tipus *oppidum*, es troba sobre un puig protegit

per la part sud per un penya-segat i amb un pendent més suau, tot i l'orografia complicada de la ciutat actual, per la cara nord. La seva posició plenament estratègica li donava una vista privilegiada de la vall del Cardener al seu pas per Manresa i també afavoria el control dels passos d'accés terrestres com colls i camins¹⁵. També es troba a prop de la confluència entre el Llobregat i el Cardener, un punt de gran importància com ens demostra la presència en aquest punt d'un jaciment amb molt potencial, Boades. A més a més, tenim constatat que el Llobregat era navegable fins a Esparreguera, en concret, fins al Congost del Cairat, a la Puda. Des d'allà la ruta comercial devia continuar per terra en direcció nord, quedant protegida per diferents jaciments similars al Puig Cardener. Per altra banda també és molt possible que un altre camí seguís el Cardener en direcció Cardona i Solsona, atret pel comerç de la sal. Així trobaríem dos eixos principals, el Llobregat en sentit N-S i el Cardener en sentit NO-SE que formarien l'eix vertical. El paper que jugarien en el transport de mercaderies seria important, si més no en sentit descendent, com els dos camins més directes per accedir des de la costa fins a les valls prepirinenques del Solsonès i el Berguedà. Tot i que sempre s'ha considerat el congost del Cairat a la Puda un accés infranquejable, la geografia demostra un pas fàcil i natural provinent del delta que arribaria al marge esquerre del cairat, una mica més amunt d'Olesa de Montserrat per on s'enfilaria cap al coll de les Bruixes per on tornaria a baixar prop de Castellvell fins a arribar a Boades, des d'on es bifurcaria la ruta bé seguint el Llobregat o el Cardener. Seguint el Llobregat passaria per la Torre del Breny i continuaria pel Pont de Vilomara direcció nord. En canvi, per agafar la ruta del Cardener, abans s'hauria de travessar el curs del Llobregat a peu pla i, probablement ja en època romana s'hi construiria un pont¹⁶. L'eix transversal en canvi, uniria la zona ilergeta de ponent amb l'ausetana de llevant per la vall de Rajadell, unint l'actual Prats de Rei amb el Pla de Bages.

Aquest camí però es creu que seria més aviat utilitzat per a transport de quincalleria, metalls amortitzats i potser també el transport, de nou, de la sal. Per al transport de productes més voluminosos i pesants seria més lògica la via del Llobregat¹⁷.

Ambdues vies delimiten l'àrea que les fonts històriques van anomenar Lacetània. Tot i que les fonts clàssiques semblen deixar clar que la Lacetània es tracta d'una ètnia clarament diferenciada, hi ha alguns factors que permeten dubtar de la seva existència com a tal i generen debat¹⁸. Deixant de banda les polèmiques, les fonts clàssiques que ens permeten situar el territori lacetà, són les següents. Segons Titus Livi, la Lacetània seria el territori situat tocant als ilergetes, ausetans i bargusis, i designa aquesta àrea com a "*subiecta pyrenaeis montibus*", és a dir, al peu dels Pirineus (T.L. 21, 23, 2). Ptolomeu situa els lacetans a una àrea semblant a la Titus-Livi, però limitada a la part més occidental, ocupant les comarques de la Segarra, l'Anoia, el Solsonès i el Bages. (Pt. 2,6,71). Plini el Vell a la seva *Història Natural*, també parla dels *lacetans*, i ens fa deduir que eren la primera tribu ibèrica al peu dels Pirineus orientals, limitats al sud pel *Rubricatum flumen*, és a dir el riu Llobregat (P. 3, 2, 1 i 25, 17). Sal·lusti ens diu que Pompeu a la guerra contra Sertori, l'any 77 aC va escriure al senat: "*Recepi Galiam, Pyrenaeum, Lacetaniam, Indigetes, etc.*" És a dir, va prendre la Gàl·lia, els Pirineus, els lacetans i els ilergetes, etc. (S.Hist. 2, 9, 5). Per tant, podríem dir que el territori lacetà, actualment abraçaria: al nord el Pre-pirineu, al sud, la baixa vall del Llobregat, a l'est, la plana de Vic i les Guilleries i a l'oest, l'altiplà de la Segarra. A grans trets doncs, el Bages, l'Anoia, l'alta Segarra, el baix Berguedà i el Solsonès.

Segons els jaciments estudiats en aquest territori, la Lacetània té presència ibèrica en totes les seves etapes¹⁹. Es tracta d'una zona molt condicionada per les conques dels rius Llobregat i Cardener, així com de les terres altes de la perifèria, acotant

molt clarament les zones aptes pel conreu. Es tractaria d'un territori amb una economia basada en l'agricultura, la ramaderia i la pesca fluvial. Una part molt important de la seva economia depenia del comerç de productes agraris i ramaders que intercanviaven amb els colonitzadors. Tot d'una, sembla que la seva capacitat per produir excedents alimentaris era elevada²⁰ com es desprèn de la gran quantitat de sitges documentades en aquest àrea. Tanmateix, els recursos minerals de diferent tipus són escassos amb una única i prou important excepció, les sals haloides del diapiro de Cardona. A la vall del riu Llobregat, tot i el caràcter perible d'un producte com la sal, comptem amb evidències d'ús però també, possiblement, d'explotació i comerç de la sal de Cardona des del Neolític tal i com assenyalen alguns autors com Olivier Weller o A. Fíguls²¹ qüestió aquesta que creiem que es va mantenir durant tota l'antiguitat.

La troballa, a la necròpolis del Neolític Mig de Ca l'Oliaire (Berga, Berguedà), d'un vas ceràmic amb restes de sal²² ens ha de donar una idea de la importància social que ja en aquell moment tenia aquest mineral, una sal que els autors d'aquesta excavació van relacionar amb Cardona.

Durant el període Ibèric no disposem, a priori, de cap evidència d'explotació de la sal de Cardona, tal i com succeeix durant els períodes Calcolític i Bronze per a altres zones de la Península. Si bé, cal assenyalar que a partir de la detecció dels primers trets d'iberització a la Catalunya central es dona un augment significatiu dels assentaments al Bages i al Solsonès, al voltant de les mines de sal de Cardona.

L'explotació d'aquest recurs hauria pogut esdevenir un element bàsic de l'economia de l'àrea central de Catalunya tant en època ibèrica com durant l'ocupació romana, tal i com assenyalen alguns textos d'autors llatins²³. La costa central catalana, connectada comercialment amb la via fluvial Llobregat – Cardener, a partir del segle VI aC però, sobretot, a partir del segle V aC en el context, com

veurem, del desenvolupament del negoci de les salaons de peix (especialment al Cercle de l'Estret), hauria passat a formar part del conjunt de ports estratègics mediterranis –gràcies a l'establiment de noves rutes comercials amb l'aparició en escena de ciutats com Emporion o Roses– on els mariners s'aviuallarien de sal. En aquest sentit, la resposta a la qüestió de per què es troben peces importades de tanta qualitat en un moment tant primerenc a l'interior podria ser justament el comerç amb aquesta sal. El comerç es dinamitzaria des de moments molt antics configurant unes rutes comercials de nord a sud molt desenvolupades a través de les conques del Cardener i el Llobregat. De fet, a la nostra àrea d'estudi el procés d'iberització sembla donar-se de forma independent al contacte amb d'altres pobles assolint alts nivells de desenvolupament i complexitat social amb anterioritat a aquest contacte i, a més, de forma sincrònica al llarg de tota la vall, doncs no s'observa cap mena de *decalage*²⁴ cronològic en l'aparició dels trets propis de l'iberisme entre les zones altes de la conca i la costa tot i ser una zona allunyada més de 100 km. Els poblats interiors preexistents van anar creixent i agafant importància i, alhora segurament en van anar apareixent d'altres dins del radi d'influència de la ruta de la sal. Segons Asensio et alii²⁵, hi ha diverses tipologies d'assentaments depenent de la seva funció. A grans trets són: els poblats de tipus *oppidum*, com a concentracions poblacionals fortificades en emplaçaments elevats, en serien exemple el Cogulló i el Puig Cardener; talaies, com assentaments de petites dimensions (entre 500 i 1000 m²) situats en punts de difícil accés, elevats i de gran visibilitat sobre el territori, especialment sobre vies de comunicació, en seria un exemple el Castell de Castellgalí; els assentaments de tipus rural o dispers, ubicats a les planes o en petits promontoris dominant les terres de l'entorn de petites dimensions i d'unes clares funcions agràries, en seria un exemple Can Ramon a Santpedor, i l'última categoria seria la dels assenta-

Ceràmica àtica tipologia skyphos a l'exposició permanent del Museu Comarcal de Manresa.

ments d'activitats econòmiques especialitzades, on predominen les evidències relacionades amb l'economia, ja sigui producció artesanal o d'emmagatzematge agrícola. Poden tenir fisonomies diverses però en tots ells predomina la zona especialitzada sobre l'hàbitat. Una altra de les seves característiques és la presència de material forà degut als intercanvis que s'hi duïen a terme. L'exemple més clar d'aquesta zona seria Boades a Castellgalí.

Per tant, tal i com assenyalen molts autors²⁶, es podria dir que la sal hauria esdevingut un factor clau en el desenvolupament de l'iberisme a la Catalunya interior. L'*skiphos* del MCM que hem estudiat, doncs, ens ha servit com a pretext per parlar d'aquest context tant singular i poc divulgat del nostre territori.

BIBLIOGRAFIA

- ASENSIO, D.; CARDONA, R.; FERRER, C.; MORER, J.; POU, J. "Tipus d'assentaments i evolució del poblament ibèric a la Catalunya Central (Eix Llobregat - Cardener)" a *Territori polític i territori rural durant l'Edat del Ferro a la Mediterrània Occidental actes de la taula rodona celebrada a Ullastret*. Ullastret: Museu d'Arqueologia de Catalunya. 2001. pàgs. 183-201.
- BROCH I GARCIA, A. "De l'existència dels lacetans" a *Pyrenae*, núm. 35, Vol. 2. 2004. Pàgs. 7-29.
- CURA, M.; SANMARTÍ, E. "Sobre els orígens de la ciutat de Manresa: les ceràmiques gregues del Puig Cardener" a *Faventia* (1981), núm. 3/1.
- DAURA, A; SÁNCHEZ, E.: "Sondeigs arqueològics al Puig Cardener", *Miscel·lània d'Estudis Bagençs*, núm. 5, Manresa, 1987, pàgs. 87-97.
- DAURA, A; GALOBART, J I PIÑERO, J. *L'arqueologia al Bages*, Manresa, 1995. pàgs. 111-115.
- GUITART, Josep: "Ressenya de la troballa de sepultures antigues a Manresa" *Butlletí del Centre Excursionista de la Comarca de Bages*, núm. 68, Manresa, 1916, pàgs. 169-184.
- GRACIA ALONSO, Francisco. "Producción y comercio de cereal en el N.E de la Península Ibérica entre los siglos VI – II aC" a *Pyrenae*, Núm. 26, 1995, pàgs. 91 - 113.
- MARTÍN, A.; Et. Al. "Ca l'Oliaire (Berga, Barcelona), un asentamiento neolítico en el umbral del IV milenio con residuos de sal y de productos lácteos."

Vista panoràmica des del Puig Cardener direcció N-S

- Actas del III Congreso del Neolítico en la Península Ibérica : Santander, 5 a 8 de octubre de 2003* / coord. por Roberto Ontañón Peredo, Cristina García-Monco Piñero, Pablo Arias Cabal, 2005, pàgs. 175-186 .
- PANOSA, M. ISABEL, "Algunes reflexions sobre l'epigrafia ibèrica a Catalunya" a *Món Ibèric als Països Catalans*. XIII Col.loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà: homenatge a Josep Barberà i Farràs : Puigcerdà, 14 i 15 de novembre de 2003 / coord. por Oriol Mercadal Fernández, Vol. 2, 2005, pàgs. 1151-1170.
- PIÑERO I SUBIRANA, J; SERRA I RIAL, R; "El camí romà de la torre del Breny i la vil·la de can Font de Cirerens (Castellgalí)" *Dovella*, núm. 98, Hivern 2008, pàg. 5-14.
- SÁNCHEZ, E.: *El poblament pre-romà al Bages*, ed. Caixa d'Estalvis de Manresa, Manresa, 1987.
- SÁNCHEZ, E.: "Prospeccions arqueològiques al Puig Cardener, 1986", *Manresa i la Seu*, Manresa, 1991, pàgs. 65-70.
- SÁNCHEZ, E. I OLIVARES, D. "L'arqueologia al Puig Cardener de Manresa", *Dovella*, num.67, Primavera 2000, pàgs. 45-51.
- SANMARTÍ, JOAN; SANTACANA JOAN. *Els ibers del nord*. Barcelona: Rafael Dalmau, Editor. 2005.
- SPARKERS, B. I TALCOTT, L. *The athens agora xii, black and plain pottery of the 6th 5th 4th centuries*, Princeton, 1970.
- VELAZA, J. "L'escriptura ibèrica", a *Enciclopèdia catalana: Història, política, societat i cultura dels Països Catalans, fins al s. V*. vol.1, pàgs. 266-267.
- WELLER, O.; Et. Al. "Place et rôle du sel minier de Cardona dans les échanges intercommunautaires de Néolithique Moyen catalan" a *Las salinas y la sal de interior en la historia: economía, medio ambiente y sociedad* / coord. por Nuria Morère Molinero, Vol. 1, 2007, pàgs. 99-120.
13. DE HOZ, J. 1995. *Apud*. PANOSA, M. ISABEL, 2005, 1152.
14. Vide supra.
15. PIÑERO I SUBIRANA, J; SERRA I RIAL, R., 2008, pàg. 5-14.
16. Ibid.
17. SÁNCHEZ, E., 1987.
18. BROCH I GARCIA, A. 2004.
19. DAURA, A.; GALOBART, J. I PIÑERO, J., 1995.
20. GRACIA ALONSO, F. 1995.
21. WELLER, O., Et Al., 2007.
22. MARTIN, A.; Et. Al. 2005, 175-185.
23. Aulo Gel·li, en relació a les terres del nord de l'Ebre escriu: "Hi ha mines molt riques de ferro i argent, una muntanya de salt pura que creix sempre en quantitat igual a la que se'n extreu" (A.G.N.A.2,22,28). Referència a la muntanya de sal de Cardona. Alhora, Estrabó ens diu que per a la conservació dels pernells elaborats pels ceretans feien servir la tècnica d'adobar amb sal (Estrabó (E.,III,4).
24. SÁNCHEZ I CAMPOY, E. 1987, 160; ASENSIO, D. Et Al. 2001, 197.
25. ASENSIO, D. Et Al., 2001.
26. SERRA-RAFOLS, J. DE C., 1974, 219 *Apud*. SANMARTÍ, J.; SANTACANA, J. 2005, 57; ASENSIO *Et. Al.* 2001a 196.; BARBERÀ, J., DUPRÉ, X. 1984, 33.

NOTES

1. CURA I MORERA, M., SANMARTÍ-GREGO, ENRIC. 1981, 115-133.
2. VELAZA, J. 2004, 278.
3. PANOSA, M. ISABEL. 2005, 1152.
4. SÁNCHEZ, E., OLIVARES, D. 2000, 45-51.
5. CURA I MORERA, M., SANMARTÍ-GREGO, ENRIC. op. cit. 1981.
6. SÁNCHEZ, E., 1987.
7. SPARKERS, B., TALCOTT, L. 1970.
8. SANMARTÍ, J., SANTACANA, J., 2005.
9. SANMARTÍ, J.; SANTACANA, J., *Op. Cit.* 50.
10. Ibid. 50.
11. PANOSA, M. ISABEL, 2005, 1154.
12. VELAZA, J. "L'escriptura ibèrica", a *Enciclopèdia catalana: Història, política, societat i cultura dels Països Catalans, fins al s. V*. vol.1, pàg. 266-267.

**Carla Vilar, Jordi Santamaria,
Meritxell Lladó i José Andrés Martín**
Arqueòlegs